

Sisukord

Saateks 9

1. OSA | Eesti põhjamaisuus varases eesti rahvusluses 14

Rahvuslik ja regionaalne identiteet 15

Rahvus ja regioon 15

Varase eesti rahvusluse geopoliitika ja välisorientatsioon 18

Soome 22

Rootsi ja Skandinaavia 24

Eesti põhjamaaisuse mälupoliitika 26

Eelrahvuslik müüt 26

„Vana hea Rootsi aja” motiiv varases eesti ajalookirjutuses 30

1905. aasta poliitiline kool 35

1905. aasta ja eesti rahvuslus 35

Venestuspoliitika 37

Vene-Jaapani sõda ja revolutsiooniliikumine 40

Tsaarivastased koalitsioonid 43

Autonoomiamõtte areng Eestis 47

Revolutsiooniline terrorism ja parlamentarism 48

1905. aasta õppetunnid 50

Eesti põhjamaaisuse geopoliitika 52

Mõttelooline taust 52

Geopoliitika ja põhjamaine identiteet 54

Esimesse maailmasõtta 58

2. OSA | Poliitilised skeemid Esimese maailmasõja ajal 62

Rootsi valmistub sõjaks 63

Rootsi riigikaitse küsimus enne Esimest maailmasõda
ja stsenaarium R 64

Rootsi otsustab neutraliteedi kasuks 69

Rootsi aktivistid, Saksamaa ja Soome 70

Saksa sõjasihid ja Rootsi 72

Rootsi salajane koostöö Saksamaa ja Soome aktivistidega 75

Pealetungiplaanid Soome vastu 77

Ideed Rootsi ülemvõimust Soome ja Baltimaade üle 80

Franz von Liszti *Mitteleuropa* 81

Wilhelm Ostwaldi propagandareis Rootsi 83

Heinrich Molenaar ja Kolme Keisri Liit 87

Pelikaniklubi 90

Eesti rahvuslus ja aktivism	94
Esimene maailmasõda ja eesti rahvuslus	94
Eesti aktivism välismaal	100
Aleksander Kesküla poliitiline programm	103
Kesküla tegevus 1905. aastal	103
Kesküla astub Saksamaa teenistusse	105
Kesküla ideed ja tegevus maailmasõja esimestel aastatel	108
Rootsi: puuduv lüli	111
Lenin, „Saksa raha” ja Kesküla poliitiline tegevus	113
Aleksander Kesküla ja Eesti põhjamaaisus	116
„Grundbesitzer aus Estland”	118
„Grundbesitzer aus Estland” – kirjutised 1916. aastast	121
Ploompuu esinemine neutraalsel rahukonverentsil	122
Märgukiri rahukonverentsile	125
Märgukirja rahutingimused ja neutraalse rahukonverentsi seitse printsiipi	127
Pöördumine Rootsi patriootide poole	129
„Grundbesitzer aus Estland” ja Rootsi aktivistid	132
Poliitiline programm Saksa vägede sissetungi puhuks Eestisse	134
Venemaa võõrrahvad ja Saksa sõjasihid	135
Eesti aktivistid tegutsevad	137
Eestimaa talurahva pärisorjusest vabastamise juubel	139
Tallinna juubelipidustused ja tervitustelegramm Rootsist	139
Kampaania Rootsi ajakirjanduses	143
Hall kardinal	146
Hindrik Prants Rootsis	149
Prantsu esimene reis	151
Prantsu teine reis	156
Hindrik Prants aktivistina	159
Lahtised otsad Eesti iseseisvuse eel	162
Näljarahutused ja valitsuse vahetused Rootsis	164
Kesküla orientatsioonivahetus	166
Vasakaktivism ja „Vänsterns väg”	168
Ahvenaid püüdmas	176

3. OSA | Eesti omariiklus ja föderalism 184

Maailmasõda kui võimaluste aken	185
Sõjasihid ja rahvusküsimus	186
Rahvuslik separatism ja rahvusliku enesemääramise idee	187
Maailmasõja õppetunnid	191
Eestlaste enesemääramishetk	193
Sammud Venemaast eraldumise suunas	193
Saksamaa ambitsioonid idarindel	199
Eestlaste läbirääkimised sakslaste ja enamlastega	202

Eesti iseseisvusdeklaratsioon ja Saksa okupatsiooni algus	205
Rahvusliku enesemääramisega iseseisvuse rajale	209
Rootsi aktivismi viimased hingetõmbed	211
Põhjamaine kirikuringkond	211
Rootsi-Eesti liit ja Halvar Sundberg	213
Para- ja protodiplomaatia 1918. aastal Stockholmis	219
Esimesed välispoliitilised sammud	222
Jaan Tõnissoni tegevus Stockholmis ja esimesed tunnustused	223
Jaan Tõnissoni läbirääkimised Aleksander Keskülaga	226
Ferdinand Kulli kohtumine Keskülaga	230
Mihkel Martna ja Kesküla	233
Välisdelegatsiooni protest Kesküla ja Saksa okupatsiooni vastu	234
Eesti informatsioonibüroo asutamine ja välisdelegatsiooni orientatsioonivaidlused	240
Tassa afäär	242
Välisdelegatsiooni lagunemine	247
Järelkajad Pariisis ja Bernis; Kesküla poliitilise mõjuvõimu lõpp	254
Paradiplomaatiast protodiplomaatiasse	257
Varased välispoliitilised püüdlused Rootsi suunal	260
Eesti-Rootsi suhted Saksa okupatsiooni ajal	262
Palve saada sõjalist abi	265
Rootsi vabatahtlikud Eestisse	267
Balti Liidu mõte Vabadussõja ajal	274
Edasised arengud tunnustusküsimuses	279
Geopoliitika ja mälupoliitika sõdadevahelisel ajal	282
Balti Liidu küsimus 1920. aastatel	283
„Vana hea Rootsi aeg” eesti poliitilises retoorikas	286
Eestlaste Rootsi-sõbralikkus ja rootslased	289
Mälukoht Narva	292
Uus käsitusviis Eesti ajalooteaduse tarvis	297
Balti Liidust Baltoskandiani	300
Rootsi riigikaitse liikumine ja rahvuslik noorsugu	302
Carl Lindhageni „neljas riik”	308
Baltoskandia	316
Koostööpüüdluste vaibumine	323
Kokkuvõte. Eesti põhjamaisus ja Eesti iseseisvuse süünd	328
Eesti põhjamaisus rahvusliku ja rahvusülese nähtusena	329
Eesti põhjamaisuse õppetunnid	334
Kirjandus ja allikad	337
Järelmärkused	359
Isikunimede register	387

Saateks

Idee sellest, et ka Eesti võiks olla Põhjamaa ja eestlased põhjamaalased, leidis eesti rahvuslikus liikumises kõlapinna 19. sajandi viimastel ja 20. sajandi esimestel aastakümnetel. Samal ajal kui rahvuslikult meelesstatud eestlaste seas kinnistus arusaam baltisakslastest ja Vene riigivõimust kui eesti rahva põlistest vaenlastest, kasutasid nad oma identiteedipoliitilist õigust pöörata silmad Läänemere regiooni kolmanda suurväimu poole, mis pakkus alternatiivi nii Saksamaale kui Venemaale. Selleks oli Rootsi riik – paljude eesti rahvuslaste arvates ainuke „hea” võim, mis oli valitsenud eesti talurahva üle sajanditepikkuse orjapõlve jooksul. Rootsit peeti ka võtmeriigiks teiste Põhjamaade seas – ainsaks jõuks, millel võinuks olla huvi ja võimekust Läänemere regiooni poliitiliseks konsolideerimiseks umbes samasugusel moel, nagu seda olid teinud Rootsi kuningad „vanal heal Rootsi ajal”. Nõnda tekkis Eestis kujutluspilt, et just Rootsi targa ja heasoovliku juhtimise all suudaksid eestlased ja teised Läänemere-äärsed väikerahvad tulevikuski vastu seista naabruses paiknevate agressiivsete suurriikide hegemooniataotlustele.

1905. aasta revolutsiooni ajal ja selle kiiluvees, mil leidis aset eesti rahvusliku liikumise poliitiline ärkamine, kujunes eesti rahvusluse peamiseks eesmärgiks Soome ja Poola eeskujul kavandatud autonoomia Vene riigi koosseisus. Järgnevatel, Esimese maailmasõja aastatel, asus seda autonoomiataotlust üha enam mõjutama mõte, et Eesti autonoomia või isegi mõnetine iseseisvus võiks olla võimalik ka Venemaast eraldi, ent siiski mingisuguses liidus mõne teise riigi või riikidega. Kuna Baltimaade territooriumile samuti pretendeeriva Saksamaa võimu alla minek oli eestlastele Vene võimust veelgi vähem vastuvõetav, kinnistus eesti rahvusliku liikumise uue võimaliku tulevikusihina kuulumine mingisse põhjamaisesse föderatsiooni.

Maailmasõja segane aeg andis lootusi, et niisugune eesmärk võiks teostuda, ning teatud jõud eesti rahvuslaste seas tegidki selle nimel energiliselt tööd. Nende seas oli kindlasti märkimisväärseim isik endine 1905. aasta revolutsionäär ja emigrant Aleksander Kesküla, kes püüdis Eesti põhjamaaialuse heaks ära kasutada nii Saksamaa, Rootsi kui Entente'i maade sõjajaegseid huve ja kavatsusi, kuid kelle tegelikud poliitilised plaanid ulatusid Eesti saatusest oluliselt kaugemale. Leidus teisigi üksikuid nn Eesti aktiviste. Ent kui mitte varem, siis maailmasõja lõppjärgus, mil Vene veebruarirevolutsioon Eesti võimalikke poliitilisi tulevikuväljavaateid radikaalselt muutis, asusid samasuguseid plaane pooldama ka mõjukamad

rahvuslikud ringkonnad Eestis, sh eesti rahvusliku liikumise üks liidreid Jaan Tõnisson.

Tagantjärele võib öelda, et Esimese maailmasõja lõppjärgus loodi mitmete asjaolude kokkulangemisel tõepoolest alused Eesti iseseisvuse sünniks, seda aga mitte suure põhjamaise föderatsiooni ühe liikme, vaid iseseisva väikese rahvusriigina. Omaaegsete Eesti poliitikute eelistatuim arengustsenaarium oli siiski laiem koostöö Läänemere regioonis. 1917. aasta sügisel oli Jaan Tõnisson välja käinud idee Baltimaade ja Põhjamaade ühinemiseks, et ühiselt vältida nii enamlaste kui Saksamaa võimu alla sattumist. 1918. aasta 24. veebruari iseseisvusdeklaratsioonile järgnenud Saksa okupatsiooni kuudel õnnestus Eesti esimestel välissaadikutel leida Eesti iseseisvustalustele kui omamoodi Saksa-vastasele propaganda-meetmele Entente'i liitlaste toetust. Samuti püüti läheneda Põhjamaadele, kelle selgetes geopoliitilistes huvides oli säilitada uutest iseseisvatest riikidest tekkinud puhvertsoon enda ja Nõukogude Venemaa vahel.

Rootsi ja teiste neutraalsete Skandinaavia riikide poliitika jäi siiski algusest peale väga ettevaatlikuks. Balti riikide iseseisvust peeti ajutiseks nähtuseks, mille kestmajäämisest ei usutud. See muutis mõtte koos nendega mingi föderatsiooni moodustamisest ebarealistlikuks. Siiski polnud Eesti poliitilised põhjamaisusambitsioonid sellega veel ammendatud. Nii Vabadussõja ajal kui 1920. aastatel jätkusid Eestis lootused, et ajapikku võiks teoks saada regionaalne föderatsioon Balti Liidu nime all, milles vähemalt tulevikus loodeti ka Skandinaavia maade osalust. Kuna seal suhtuti sedalaadi plaanidesse endiselt eitavalt, jäi väheseks ka Soome motivatsioon nendes osaleda, samal ajal kui Baltimaade koostööd Poolaga takistasid Leedu ja Poola teravad erimeelsused.

Ka 1930. aastate pinevas rahvusvahelises olukorras jätkusid Eesti katset Põhjamaadega koostööd teha ning meenutada neile ühist ajalugu ja jagatud geopoliitilisi huve. Üksikuid pooldajaid oli Balti- ja Põhjamaade koostöö ka Läänemere läänekaldal, kuid siiski ei õnnestunud Rootsis või mujal Skandinaavias selle mõtte vastu tõsisemat huvi äratada. Nõnda saidki nii Eesti iseseisvuse sünni aastatel 1918–1920 kui ka selle kaotus 1939.–1940. aastal teoks, ilma et Rootsi ja teised Põhjamaad oleksid nendes sündmustes mingit märkimisväärset rolli mänginud, neid eriliselt tervitanud või nende pärast suuremat kahetsust tundnud.

Ilmselt suuresti selle nurjumise tõttu on Eesti poliitilise põhjamaisuse küsimus jäänud Eesti ajaloos võrdlemisi vähetuntud teemaks, mida varjutab iseseisvuse-järgses eesti rahvuslikus eneseteadvuses kinnistunud lugu n-ö mitte-föderalistlikust Eesti riiklusest kui eesti rahvuslike püüdluste ainuvõimalikust sihist ja väljundist. „Põhjamaine Eesti” püüab seda ainumõeldavust kahtluse alla seada ning juhtida lugeja tähelepanu ka alternatiivsele arengustsenaariumile, mis vähemalt varase eesti rahvusliku ideoloogia seisukohalt ei olnud sugugi vähem „rahvuslik” kui tegelikult aset leidnud sündmused. Pigem vastupidi: teistest riikidest täiesti

eraldi seisev omariiklus saabus eesti rahvusluse jaoks ootamatult ning selle omaksvõtt ja eesti rahvusliku ideoloogia ümbermõtestamine kitsamalt riigirahvuslikus võtmes ei toimunud kaugeltki mitte üleöö. Leidus neidki rahvuslasi, nagu juba mainitud Aleksander Kesküla, kes jäid n-ö balkaniseerunud Ida-Euroopas sündinud „kartulivabariigi” veendunud vaenlasteks kuni elu lõpuni.

Mingit laadi põhjamaisesse föderatsiooni kuulumiseks oldi Eestis seevastu vaimselt valmistunud ning selle skeemi üldse teostumata jäämine – kas siis enne või pärast 1918. aastat – oli eesti rahvusluse jaoks löök, millega leppimine võttis aega. Lõpuni pole need ambitsioonid teostunud õieti tänapäevani. Praegu teevad Eesti ja teised Baltimaad Skandinaavia maadega küll väga tihedat ja mitmekülgset koostööd, ent Põhja- ja Lõuna-Euroopa liikmete hulka, mis oleks suure sümbolise, kuigi ilmselt üsna vähesel praktilisel tähendusega kuuluvus, ei loeta neid siamaani.

Seda raamatut läbib kaks temaatilist joont: ühest küljest huvi Eesti põhjamaisuse problemaatika vastu 20. sajandi algupoolel, teisest küljest soov paremini mõista Eesti iseseisvumisprotsessi selle rahvuslikus ja rahvusvahelises poliitilises ning mõtteloolises kontekstis. Keskendudes eeskätt Eestile ja Rootsile, olen püüdnud neid teemasid käsitleda ühtlasi laiemas regionaalses ja rahvusüleses raamistikus, milles eestlaste ja rootslaste kõrval tegutsesid soomlased, baltisakslased, Saksamaa, Venemaa, Entente'i riigid ja mitmesugused muud jõud, mis asjassepuutuvaid sündmusi ja eesti rahvusliku liikumise liidrite poliitilisi valikuid mõjutasid.

Minu huvi nende teemade vastu ulatub tagasi Tartu Ülikooli tudengi-aega, mille tõttu võiks öelda, et tegemist on praeguseks juba enam kui viieteistkümne aasta pikkuse uurimis- ja mõttetöö viljaga. Muuhulgas hõlmab see raamat peaaegu terve minu 2010. aastal kaitsitud magistri- ja 2014. aastal kaitsitud doktoritööd ning põhjalikult ümber töötatud kujul suurt hulka teisi varem avaldatud tekste. Ent samal ajal on see tekst kindlasti ka kompromiss, mis räägib küll paljust, kuid ei ammenda kaugeltki kõike asjassepuutuvat.

Soovin selle raamatu pühendada oma tütrele Mariele.

Mart Kuldkepp
London, jaanuar 2023

Rootsi kuninga Gustav.V külaskäik Tallinna 1908. aastal.

Tallinna Linnamuseum, EFA.196.0.8107

1905. aasta poliitiline kool

Eesti põhjamaisuse idees peituva poliitilise programmi seisukohalt oli 1905. aasta ebaõnnestunud Vene revolutsioonil kahetine tähendus. Esiteks kinnistus sel ajal kuvand eesti rahvuslusest kui tõsiseltvõetavast jõust, mis on võimeline mitte ainult laveerima tsaarivene-baltisaksa mõjuväljas, vaid kaitsma oma rahvuslikke huvisid ka hoopis radikaalsemal moel, aktiivselt poliitikasse sekkudes. Eesti rahvusliku liikumise liidrid said just sel perioodil kätte oma taktikalised tuleristsed, istusid ära esimesed vanglakaristused, elasid nii mõnelgi juhul pagulastena välismaal, löid laialdasema kontaktvõrgustiku ja omandasid suurema enesekindluse iseseisvaks tegutsemiseks. Selle kõigeta oleks Eesti vabanemine Esimese maailmasõja lõpuaastatel – kõigest tosinkond aastat hiljem – vaevalt võimalik olnud.

Teiseks hakkas eesti rahvuslus 1905. aasta revolutsiooni ajal ja selle mõjul senisest palju jõulisemalt väljendama poliitilist vabanemissoovi: autonoomia saavutamist Vene riigi koosseisus Soome ja Poola eeskujul. See tähendas ühtlasi, et pikemas plaanis loodi eeldused eesti vabanemisprogrammi edasiseks radikaliseerumiseks. Just 1905. aasta õppetundidega alanud protsessi tulemuseks võib pidada Esimese maailmasõja käigus eesti rahvusliku eliidi seas välja kujunenud põhimõttelist valmisolekut Eesti teatavaks autonoomiaks või isegi iseseisvuseks väljaspool Venemaad, lükates samal ajal tagasi Saksamaa laienemisplaanid ning eelistades neile mõlemale liitu Läänemere regiooni kolmanda ajaloolise suurvõimu – Rootsiaga.

1905. aasta ja eesti rahvuslus

Eesti lähiajaloo oluliste verstepostide seas on 1905. aasta revolutsioon kindlasti üks kõige raskemini mõtestatavaid nähtusi, edestades selles mõttes isegi 1917. aasta märtsist 1918. aasta märtsini aset leidnud keerukaid sündmusi. Seetõttu on Eesti ajaloo „valgetest laikudest” rääkides tavaline, et 1905. aasta revolutsioonisündmusi ja nende järellugu tõstetakse esile kui näidet seni korralikult läbi uurimata teemast.¹⁰² Siiski hakkas Eesti ajaloonarratiivis juba enne Teist maailmasõda kinnistuma seisukoht, et just 1905. aastat tuleks näha eesti „laiemate rahvahulkade” poliitilise¹⁰³ või sotsiaalse ärkamisena,¹⁰⁴ mille tulemusena kujunes eestlastest kui rahvusest selgepiirilisemalt poliitiline, mitte pelgalt kultuuriline

subjekt. Just sellest vaatenurgast lähenetakse 1905. aastale ka käesolevas peatükis.

Ent samal ajal kui eesti rahvuslik liikumine jõudis 1905. aasta sündmuste tulemusena uude arengustaadiumisse, pandi tõsiselt proovile selle vastupidavus. Kui näis, et vabanemine autokraatlikust tsaarivõimust on juba käeulatuses, tuli eesti rahvuslastel omavahel kokku leppida positiivses programmis, mida edaspidi teostama asuda. Sellisel ülesandel oli rahvuslikule liikumisele paratamatult lõhestav mõju. Eduard Laaman on 1905. aasta olulisima murranguna rahva mentaliteedis välja toonud, et nüüd oodati vabastamist „mitte enam Vene valitsusvõimudelt, vaid nende vastasrinnalt”¹⁰⁵ Vastasrinda kuulusid aga nii Jaan Tõnisson (1868–1941) kui Konstantin Päts (1874–1956), nii Eduard Vilde (1865–1933) kui Marta Lepp (1883–1940): mõõdukad rahvuslased, radikaalsed rahvuslased, sotsiaaldemokraadid-föderalistid ja sotsiaaldemokraadid-tsentralistid. Mingisuguses opositsioonis tsaarivalitsusega olid nad kõik, kuid nagu järgnevad sündmused näitasid, oli nende järjest eriilmelisemaks kujunevate jõudude pinnalt tegutsemisvõimelise koalitsiooni loomine üsna keeruline ülesanne.

Suureks probleemiks oli seejuures asjaolu, et eesti poliitilised parteid olid 1905. aastal alles embrüostaadiumis. See tähendas, et nende võime omavahel ükskõik millist koostööd teha oli vähene, tõsiseltvõetavast rahvusvahelisest koostööst rääkimata. Soomest, mis oli Tallinnast küll vähem kui saja kilomeetri kaugusel, kuid sisepoliitilise arengu poolest Eestist kaugel ees, võis samal ajal leida näiteid vägagi ambitsioonikast parteiülesest läbikäimisest ja ühisaktsioonidest, mille haarmed ulatusid Venemaale, Poolasse, Rootsi ja isegi Jaapanisse. Võib arvata, et ka eestlastel poleks sedalaadi initsiatiivides osalemata jäänud, kui neil selleks võimekust jätkunuks. Seni aga toimis Soome omamoodi eeskujuna, kellelt vabanemiskunsti õppida. Samuti võib tolleaegsest Soomest mõelda kui laboratooriumist, kus mõned protsessid, mis jäid Eestis teadaolevalt ainult mõtte tasandile – näiteks välismaalt relvaabi saamine – ometi mingil määral ka teoks said.

Lõpuks on märkimisväärne seegi, et just 1905. aasta sündmuste mõjul omandas suur osa eesti rahvuslusest selgelt vasakpoolse kallaku. Seejuures – kuigi seda võis olla hiljem raske mõista – ei olnud ka kõige radikaalsem omaaegne sotsialism rahvuslusega mingis erilises vastuolus. Vastupidi: nii vabanemissoov kui vaenlane olid mõlemal liikumisel ühised, seda eriti Baltimaades, kus rahvuslikud ja sotsiaalsed piirid suurel määral kattusid. See ei tähenda, et mõõdukate rahvuslaste ja sotsialistide vahel poleks olnud erimeelsusi. Käremeelsemad sotsialistid kaldusid mittevasakpoolset rahvuslust nägema omamoodi ajale jalgu jäänud ideoloogiana, mis tuli ületada, et sellest edasi jõuda. Ent eesti rahvuslik ajalookäsitlus ja sellega kaasnev viha baltisakslaste vastu jäid omaseks neilegi ning seejuures ehk isegi kauemaks ja sügavamalt kui parempoolsetele, kes

olid vähemalt teatud tingimustel valmis juba 1905. aastal baltisakslastega mingile kompromissile minema.

Venestuspoliitika

Vene riigi võõrrahvustega asustatud äärealadel oli revolutsiooniürituse oluliseks toukejõuks ja taustafaktoriks keskvõimust lähtuv nn venestuspoliitika, mis oli suunatud kohalike õiguslike ja administratiivsete eripärade tasalülitamisele, aga ka nende kultuurilisele ja keelelisele ühtlustamisele Venemaaga. Eestis langes venestamise kõrgaeg 1880.–1890. aastatele ning tõi kaasa selle, et 1860.–1870. aastate rahvusliku ärkamise poliitiline potentsiaal jäi esialgu realiseerimata. Soomes sai venestus alguse alles sajandivahetusel. Varem oli keskvõim kohelnud Balti provintse ja Soomet erinevalt, lubades Soome autonoomial jõudsalt areneda ka ajal, kui kohalikele erikordadele üldiselt vastu töötati.¹⁰⁶

Baltimaades ähvardas venestamise nime all tuntud nähtus eelkõige baltisakslaste autonoomseid omavalitsusi, kohalikku evangeelset-protestantlikku kirikut ja muu seas ka saksakeelset Tartu ülikooli. Venestuspoliitika otseseks ajendiks oli asjaolu, et 19. sajandi teisel poolel olid lõpuks ka Venemaal hakanud laiemalt levima rahvuslikud ja moderniseeriv-reformistlikud meeleolud, mille kandjate seisukohalt ohustasid suurte eriprivileegidega mittevene piirialad Vene riigi sisemist ühtsust ja stabiilset arengut. Sellise olukorra säilitamine oli nende silmis põhimõtteliselt ebasoovitav ja pikemas plaanis ka talumatu. Seetõttu olid nii vene moderniseerijad kui rahvuslikult meelestatud slavofiilid asunud juba 1860. aastatel nõudma Balti erikorra kaotamist ja Venemaa tavapärase administratiivkorralduse laiendamist ka Balti kubermangudele.¹⁰⁷

Järgeval kümnendil need reformiarutelud jätkusid ning järjest suurema osakaalu omandas seejuures julgeolekuküsimus. Saksamaa ühendamine 1871. aastal tekitas Venemaal muret, et autonoomse Soome ja mässule kalduva Poola-Leedu vahele surutud suuresti saksakeelsed provintsid võivad kergesti langeda edasiste Saksa võimuambitsioonide roaks. Kohaliku baltisaksa eliidi võimalikku ebalojaalsust pealinnale niivõrd lähedal paiknevas ja selle kaitsmise seisukohalt väga olulises piirkonnas nähti tõsise ohuna isegi Vene riigi enda säilimisele. Kardetav võimalus, et eestlaste ja lätlaste ees ootava germaniseerumise tõttu omandab sakslastest elanikkond Balti kubermangudes peagi enamuse, lisas neile hirmudele veelgi õli tulle.¹⁰⁸

Kõige selle tõttu asuti Balti kubermangudes alates 1870. aastate lõpust ellu viima erinevaid keskvõimu tugevdavaid ja erikorda õõnestavaid uuen-dusi, mis panid kohaliku baltisakslastest eliidi tugeva surve alla. Mitmesuguste vanade privileegide kaotamine ja ülevenemaaliste regulatsioonide laiendamine Baltimaadele põhjustas ägedaid proteste, kuid autokraatliku

Vene keskvoimu seisukohalt olid venestuspoliitika positiivsed küljed liiga ilmsed, et sellest loobuda.

Eestlaste jaoks ei puudunud neil arengutel omad positiivsed tulemid: selgelt ajale jalgu jäänud ja paljuski lausa keskaegse Balti erikorra reformimine oli nende seisukohalt põhimõtteliselt teretulnud ja aitas kaasa eestlaste poliitilisele ja majanduslikule emantsipeerumisele. Samuti nägid eestlased hea meelega pealt baltisakslaste autoriteedi ja mõjuvõimu vähenemist ning aitasid sellele mitmesuguste tsaarimeelsete aktsioonide ja palvekirjadega omalt poolt kaasa.¹⁰⁹ Kaasaegsed välisvaatlejad oletasid isegi, et venestuspoliitika tõeline mõte võis olla rahvuslike meeoleude õhutamine, et hävitada saksa aristokraatiat.¹¹⁰ Siiski ei tähendanud venestus veel seda, et eesti põlisrahva kultuuriline või õiguslik olukord oleks varasemaga võrreldes märgatavalt paranenud. Baltisaksa erihuvide tasalülitamise eesmärgil Venemaalt Balti kubermangudesse saadetud bürokraadid, kes kohalikke keeli ei osanud ega kohalikke olusid ei tundnud, ei olnud talurahvale tingimata mugavamateks partneriteks, kui seda olid olnud baltisakslased.

Suur osa venestamisaegsetest initsiatiividest Baltimaades kokkuvõttes siiski ebaõnnestusid, mille juures mängis oma rolli nii baltisakslaste tõrksus kui Vene riigi vähene administratiivne võimekus. Üks olulisemaid kordaläinud muutusi oli õppekeele vahetus kohalikes õppeasutustes. 19. sajandi lõpuks oli kogu algkooli-järgne koolisüsteem, mis varem oli olnud saksakeelne, läinud üle vene keelele. Aastatel 1882–1898 venestati peaaegu täiel määral ka Tartu ülikool. Ainult usuteaduskond jäi kuni 1916. aastani saksakeelseks, kuna kardeti, et luterliku teoloogia kättesaadavaks tegemine vene keeles avaldaks laostavat mõju õigeusklikule vaimulikkonnale.¹¹¹ 1893. aastal pandi 19. sajandi venestuspüüdlustele omamoodi kroon, kui Tartu linn nimetati ametlikult ümber Jurjeviki ning Tartu ülikool Keiserlikuks Jurjevi Ülikooliks (*Imperatorskij Jur'evskij Universitet*). Selleks ajaks olid ülikoolist lahkunud praktiliselt kõik riigisakslastest õppejõud ning ka paljud baltisaksa õpetlased eelistasid oma karjääri jätkata mujal, tihti Saksamaa ülikoolides.¹¹²

Luterlik teoloogia jäi vene keeles tõesti kättesaamatuks, kuid Tartu ülikooli venestamise üks märkimisväärseid ja samas ettekatsemata tagajärgi oli Vene revolutsioonilise liikumise ideede levik Balti kubermangudesse. Paljud vene ja juudi päritolu üliõpilased ning mõnel juhul ka õppejõud, kes nüüd venekeelsesse Jurjevi ülikooli õppima või tööle tulid, säilitasid sidemed Moskva või Peterburi tudengiringkondadega, mis olid 1890. aastate teisel poolel radikaliseerunud. Samal ajal avanes gümnaasiumiõpingute ajal hea vene keele oskuse omandanud noortel eestlastel nüüd võimalus asuda õppima Venemaa ülikoolidesse, mis tõi samuti kaasa lähedasi kokkupuuteid mitmesuguste radikaalsete ja sotsialistlike ideedega. Väga kiiresti tekkisid ka Tartus esimesed sotsiaaldemokraatliku ja anarhistliku kirjanduse lugemisele pühendunud ringid, mille

eestvedajateks olid esialgu küll peamiselt vene ja juudi üliõpilased, kuid mille liikmeteks astus ka eestlasi ja lätlasi.¹¹³

20. sajandi alguse esimese kümnendi keskpaigaks oli see radikaliseerumisprotsess jõudnud juba piisavalt kaugemale, et mõjutada tervet nooremat põlvkonda eesti intellektuaale, kellest paljud tõusid hiljem juhtivatele kohtadele sõdadevahelise aja iseseisvas Eesti Vabariigis. Nende seas olid näiteks Mihkel Martna (1860–1934), Konstantin Päts, Otto Strandman (1875–1941), Jaan Teemant (1872–1940), Nikolai Kõstner (1889–1959) ja paljud teised.

Sajandivahetusel oli Eestis uuesti elavnema hakanud ka rahvuslik liikumine, seda suuresti tänu sellele, et opositsioonilise poliitilise mõtte kandjaks kujunes uus ajakirjandus uue põlvkonna eestlastest poliitikute käe all. Alates 1896. aastast ilmus Tartus Jaan Tõnissoni toimetatud Postimees, 1901. aastast Tallinnas Konstantin Pätsi Teataja ja 1903. aastast Tartus Peeter Speeki (1873–1968) Uudised, mille ümber koondusid vastavalt mõõdukad rahvuslased, radikaalsed rahvuslased ja ettevaatlikud sotsialistid. Kolme eri radikaalsusastmega poliitilist suunda esindava kvaliteetse, regulaarselt ilmuva ajalehe olemasolu tegi esimest korda võimalikuks poliitilise mõttevahetusruumi ja konkurentsi ka rahvusliku liikumise sees.¹¹⁴

Olulisim veelahke läks ühelt poolt Postimehe ning teiselt poolt Teataja ja Uudiste vahel. Enne 1905. aastat eesti rahvusluse peaideoloogiks kujunenud liberaal Tõnisson eelistas jääda kindlaks Balti isolatsioonismile ning soovitas eestlastel hoiduda sekkumast Venemaa poliitilistesse ja sotsiaalsetesse liikumistesse. Teataja ja Uudised moodustasid üheskoos Tõnissonile ja Postimehele radikaalsema alternatiivi, rõhutades rahvusliku moraali asemel pigem majandusküsimuste tähtsust, nagu ka seda, et Eesti tulevik on lahutamatult seotud Venemaa tulevikuga.¹¹⁵

Eesti rahvuslaste jaoks oli seejuures oluliseks võrdluspunktiks Soome, kuhu venestus oli jõudnud koos Nikolai Bobrikovi (1839–1904) nimetamisega Soome kindralkuberneriks 1898. aastal. Bobrikovi 1899. aasta nn veebruarimanifest¹¹⁶ jättis Soome Maapäeva ilma suuremast osast varasemast seadusandlikust jõust. Juba märtsikuus koguti manifesti vastu üle kogu Soome pool miljonit allkirja ning määrati seda üle andma 500-liikmeline delegatsioon, keda tsaar aga keeldus vastu võtmast.¹¹⁷ Seepeale hakkasid Soome mõjukates rahvuslikes ringkondades järjest süvenema venevaenulikud meeleolud.¹¹⁸ 1904. aasta juunis sooritas üliõpilane Eugen

Jaan Tõnisson sajandivahetusel.

Eesti Kultuurilooline Arhiiv, EKLA, B-63:1076

Schauman (1875–1904) Bobrikovile atentaadi, tappes seejuures ka iseenda.¹¹⁹

Soome jaoks oli 1905. aasta revolutsioon seega vaid kulminatsioon juba mõnda aega käärinud poliitilises vastuseisus venestamispoliitikale, samas kui eestlaste jaoks oli tegemist pretседenditu „sotsiaalse ärkamise” või poliitilise emantsipatsiooniga, mille tähendus oli põhimõttelisemat laadi ja mis alles lõi tingimused poliitiliste parteide tekkeks. Kui Eestis terava maaküsimuse lahendamise vajadust oli selgelt tunnetatud varemgi, siis „omaseaduslik autonoomia”, nagu Eduard Laaman on märkinud, sai eesti rahvuslikuks programmiks just 1905. aastal.¹²⁰ Soomes, kus oma autonoomne poliitiline elu ja vastavad institutsioonid olid ammuilma olemas, polnud selleks vajadust. Küll aga reageeris Soome ilmselt just seetõttu keskvõimu venestuskatsetele valulikumalt kui peaaegu ükski teine piirkond Vene riigis.

Tuleb märkida, et Soome kõrval oli teiseks oluliseks eesti rahvuslaste vaadete mõjutajaks samuti Vene impeeriumi koosseisu kuuluv Poola, kus toimus 1905. aastal hulgaliselt kokkupõrkeid keskvõimu ja mässuliste vahel, sh Łódźis 21.–25. juunil toimunud ülestõus, milles hukkus ja sai haavata mitusada inimest. Poola revolutsiooniline liikumine eesotsas Józef Piłsudskiga (1867–1935) nõudis varasemast oluliselt suuremaid poliitilisi õigusi, seda eriti seoses Poola autonoomia laiendamisega.¹²¹ Vähemalt seadusandlikus mõttes olid need püüdlused otseseks eeskujuks ka eestlastele, kes üritasid oma 20. sajandi alguse autonoomiaotlusi teostada just nimelt Poola eeskujul ja kiiluvees, kasutades oma rahvuslikes huvides ära nende poolt keskvõimule avaldatavat survet.

Vene-Jaapani sõda ja revolutsiooniliikumine

Eduard Laaman juhib oma monumentaalses lähiajalookäsitluses „Eesti iseseisvuse sünd” (1936–1937) tähelepanu asjaolule, et kõik Vene revolutsioonid on olnud sõjaliste lüüasaamiste tulemused, sh Krimmi sõjale järgnenud Aleksander II „revolutsioon ülevalt”, Vene-Jaapani sõja ajal alanud 1905. aasta revolutsioon ja Esimesele maailmasõjale järgnenud 1917. aasta revolutsioonid.¹²²

1905. aasta revolutsioonikatset ei saa tõesti vaadelda lahus 1904. aasta veebruaris alanud Vene-Jaapani sõjast. See muutis järgnevad sündmused võimalikuks juba seeläbi, et suur osa Vene armeest oli hõivatud sõjategevusega Kaug-Idas ega saanud täita siseriiklikke politseifunktsioone. Samuti õhnestasid Vene poole lüüasaamised rahvamasside usku riigivõimu tugevusse. Oluline pööre revolutsiooni käigus – või õieti selle lõpu algus – oli omakorda rahu sõlmimine Jaapaniga 1905. aasta septembri alguses. Kuigi tsaarirežiimile raskeimad, oktoobri- ja novembripäevad, seisid sel hetkel veel ees, tähendas sõjavägede kojukutumise algus seda,